

Küresel enerji jeopolitiğinde balkanların ekonomi politiği üzerine bir değerlendirme

A political economic assesment about balkans in the global energy geopolitics

Azime TELLİ*

Işıl DEMİRTAŞ**

Öz

Balkanlar, küresel enerji jeopolitiğinde dikkat çekici bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Avrupa Birliği, Rusya ve Türkiye'nin çevrelediği Balkan ülkelerinin enerji ticaretinde sahip olduğu stratejik avantaj taraflar arasında rekabete yol açmaktadır. Diğer taraftan, Balkan ülkelerinin büyüyen ekonomileri, enerji ihtiyaçlarını arttırmıştır. Bu artış, enerjide dışa bağımlı olan bölgenin giderek yükselen bir enerji pazarı haline gelmesine neden olmaktadır. Ancak Balkanlar daha çok enerji koridoru olarak önem taşımaktadır. Balkan ülkeleri günümüzde pek çok dev enerji projesinin kesişme noktasında yer almaktadır. Balkan ülkelerinin enerji görünümünden yola çıkılan çalışmada; bölgenin, küresel enerji jeopolitiğindeki konumu ekonomi politik açıdan analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, Balkanlar'ın enerji piyasası içerisinde gelişen bir potansiyele sahip olabileceği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enerji, Balkanlar, jeopolitik, ekonomi-politik, enerji güvenliği

Abstract

The Balkans stand out as a remarkable region in global energy geopolitics. The Balkan countries, which are surrounded by the European Union, Russia and Turkey, lead to competition through their strategic advantage in the energy trade. On the other hand, the growing economies of the Balkan countries have increased their energy needs. Owing to this increase, dependent-energy are as becomes an emerging energy market. However, the Balkans are more important as energy corridors. Today, the Balkan countries are at the crossroads of many giant energy projects. The study which emerged from the energy outlook of the Balkan countries; has been analyzed the position of the region in the global energy geopolitics in terms of economy-politic. As a result of the work, it is understood that the Balkans could have a developing potential in the energy market.

Keywords: Energy, Balkans, geopolitics, economy-politic, energy security.

Giriş

Günümüzde enerji hem ekonomik hem de politik alanı ilgilendiren disiplinler arası bir konu olarak geniş yer tutmaktadır. Ülkelerin enerji kaynakları bakımından artan karşılıklı bağımlılığı, ülkeler arasında siyasi ilişkilerin enerji piyasaları üzerindeki etkisini ve gücünü arttırmaktadır. Diğer taraftan, enerji kaynakları açısından zengin bölgeler enerji jeopolitiğinde enerji tedarikçisi olarak önemini korurken, enerji ihtiyacı artan bölgeler de yeni potansiyel enerji pazarları olarak öne çıkmaktadır. Jeopolitik önemi artan bölgelerde enerji piyasaları siyasi ilişkilerin de bir aracı haline gelmektedir.

Bu bağlamda enerjinin ekonomi- politik ilişkisinden bağımsız olarak düşünülmesi mümkün gözükmemektedir. Ekonomi – politik, siyasi kararların ekonomik faaliyetleri nasıl etkilediği ve ekonomik güçlerin siyasal gücün ve zenginliğin üzerindeki etkilerinin uluslararası alanda dağılımını nasıl değiştirdiğini açıklamaktadır (Gilpin, 2012, s. 22). Kökeni 18. Yüzyıla kadar dayanan ekonomi-politik kavramı siyasetin ekonomik sonuçlar üzerindeki etkisini sorgulamaktadır. 1970'li yıllardan itibaren yeniden şekillenen ekonomi- politik, kaynak tahsisinde güç sahibi olma sürecini esas almakta ve güdüler, kısıtlar vs. aracılığıyla ortaya çıkan politik olguların iktisadi açıdan öneminin açıklanması ve ekonomi politikalarının işleyişi

* Dr. Öğr. Üyesi. Mersin Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, azimetelli@gmail.com.

** Dr. Öğr. Üyesi. Giresun Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, isil.demirtas80@gmail.com

üzerinde durmaktadır (Telatar, 2004, s. 180-186). Piyasaların işleyişi, ulusal siyaset yanında uluslararası siyasi çevreden de etkilenmektedir (Gilpin, 2012, s. 87). Özellikle enerji piyasaları dikkate alındığında bu etkileşimin boyutu ülkelerin enerji politikalarını da şekillendirmektedir.

Küresel enerji politikasında 21. Yüzyıl yeni dinamiklerin habercisi olmuştur. Artan enerji arzı ve gelişmiş ülkelerin enerji talebinde görülen azalma ve yavaşlama enerji devlerini transfer maliyetlerini düşürmenin yanı sıra yeni pazar arayışlarına itmiştir. Söz konusu gelişmenin sonucu olarak küresel ve bölgesel enerji politikaları açısından görece geri planda kalmış olan bölgeler önem kazanmaya başlamıştır. Bu kapsamda Avrupa enerji pazarının öne çıkan unsuru hem konumu hem de artan enerji talebiyle Balkanlar olmuştur.

AB, Rusya Federasyonu ve Türkiye'nin çevrelediği Balkanlar, jeopolitik konum itibarıyla günümüzde enerji alanında dikkat çekici bir bölge halini almıştır. Rus dış politikası için her zaman bir ilgi odağı olan Balkanlar, günümüzde de bu önemini korumaktadır. Rus petrol ve doğal gazına olan bağımlılık ve Rusya'nın Balkan enerji yatırımlarındaki ağırlığı, Rusya'nın Balkanlar üzerindeki etkisini enerji kozunu kullanarak sürdürmek istediğini göstermektedir. Diğer taraftan Avrupa Birliği de enerji güvenliğinin sağlanmasında bir geçiş güzergâhı olarak gördüğü bölge ile enerji piyasalarının entegrasyonunu sağlamak istemektedir. Nitekim Hırvatistan, Bulgaristan ve Romanya AB üyesi iken, diğer ülkeler ise AB'ye aday ülkeler konumundadır. Dolayısıyla Balkanlar gelecekte AB'ye eklenen bir enerji pazarına sahip olacaktır. Ancak bunun ötesinde AB için Balkanlar, alternatif kaynaklara ulaşımı sağlayarak Rusya'ya bağımlılığı azaltacak stratejik öneme haiz bir güzergahtır.

Özellikle bölgede enerji alanında en büyük ekonomi-politik mücadelenin petrol ve doğal gaz boru hatları üzerinde yapıldığı görülmektedir. Rusya, bölgeyi yakın zamanda enerji nakli konusunda sıkıntılar yaşadığı Ukrayna ve Beyaz Rusya'ya alternatif geçiş güzergahı olarak görmekte iken, Avrupa Birliği ise Rusya'ya alternatif olacak Hazar Havzası kaynaklarının Avrupa'ya ulaştırılmasında Balkanların konumunu kullanmak istemektedir. Enerji arz güvenliği ekseninde gerçekleşen bu mücadele yeni boru hattı projelerinin sürekli olarak gündeme gelmesine ve ülkeler arasındaki diplomasiye bağlı olarak da hızlı bir biçimde yön değiştirmesine neden olmaktadır.

Diğer taraftan bölge, Rusya ve Hazar Havzası ülkeleri için Avrupa'da düşen talebi telafi edecek bir pazar olarak görülmektedir. Balkan ülkelerinin büyüyen ekonomisi ve gelişen enerji altyapısı ülkelerin enerji ihtiyaçlarını hızla arttırmaktadır. Yeterli düzeyde enerji kaynağına sahip olmayan ülkeler, bu ihtiyaçlarını daha çok dış pazarlardan tedarik etmek zorundadır.

Bu çerçevede, Balkanların enerji alanındaki ekonomi- politik önemini üç ana unsurun şekillendirdiğini söylemek mümkündür: 1-Balkanlar'ın enerji geçiş güzergahı olarak konumunun enerji güvenliğine yaptığı stratejik katkı, 2- Bölgenin enerji kaynaklarını uluslararası pazarlara açmak isteyen Hazar Havzası ülkeleri ve enerji pazarını çeşitlendirmek isteyen Rusya için enerji pazarı olarak potansiyeli, 3- Balkanların dış politikadaki rolünde enerjinin güç dengesi olarak kullanılması. Dolayısıyla bölgenin ekonomik ve politik durumu, küresel aktörlerin ve çevre ülkelerin enerji politikalarını şekillendirmelerinde etkili bir unsur olarak görülmektedir.

Bu bağlamda, çalışmada öncelikle Balkanlar'ın enerji görünümü ve bölgenin enerji pazarı olarak potansiyeli ele alınacaktır. Ardından bölgenin küresel enerji politikalarındaki etkileri ekonomi-politik ve enerji diplomasisi çerçevesinde değerlendirilecektir. Çalışmada anılan Balkanlar ile Güney Doğu Balkan ülkeleri ifade edilmektedir. Güney Doğu Balkanlar coğrafi olarak 13 ülkeden oluşmakta olup Soğuk Savaş sonrası dönemde bu bölge için Güneydoğu Avrupa terimi de yaygın olarak kullanılmıştır. Çalışmada Balkan ülkeleri arasında coğrafi olarak en geniş olan Türkiye ve Yunanistan yüksek enerji tüketimleri ve bölge genelinden farklı olarak enerji alt yapıları daha oturmuş iki ülke olarak analizin dışında

tutulacaktır. 2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova ise veri yetersizliği nedeniyle analiz dışı bırakılmıştır. Çalışmada Balkanlar'ın enerji jeopolitiğinde artan önemi ekonomi politik ve uluslararası ilişkiler disiplinleri açısından analiz edilecek olup sonuç bölümünde geleceğe dair kestirimlere yer verilecektir.

Balkanlar'ın Enerji Görünümü

Zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip olan Hazar Havzası ve Ortadoğu ile enerji tüketim potansiyeli yüksek olan Avrupa arasında geçiş güzergâhı olan Balkan ülkeleri, enerji ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeterli enerji kaynağına sahip değildir. Enerjide dışa bağımlı olan bu ülkeler, hem büyüyen ekonomileri ile önemli bir pazar haline dönüşürken, hem de Avrupa'ya enerji naklinde stratejik bir rol üstlenmektedir.

Balkan ülkelerin yeterli miktarda enerji kaynağına sahip olmamaları Avrupa enerji piyasasındaki dengeleri etkilemektedir. Bu ülkelerin çoğunun petrol rezervi sınırlı düzeydedir. Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Romanya ve Sırbistan kanıtlanmış petrol rezervine sahip ülkeler arasındadır. ABD Enerji Enformasyon Dairesi'nin (EIA) 2016 verilerine göre bu ülkeler arasında en yüksek ham petrol rezervine sahip olan ülke 0,6 milyar varil ile Romanya'dır. Romanya aynı zamanda Avrupa'nın dördüncü büyük petrol rezervine sahip ülke konumundadır (<https://www.eia.gov/beta/international/country.php?iso=ROU> [23.09.2018]). EIA'nın kanıtlanmış petrol rezerv verilerine göre Norveç (5.4 milyar varil), Birleşik Krallık (2.7 milyar varil), Danimarka (0.6 milyar varil) ülkelerinin ardından dördüncü sırada yer almaktadır (<https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=NOR> [Erişim: 23.08.2018]). Arnavutluk ise 0.2 milyon varil kanıtlanmış petrol rezervi ile yine Avrupa kıtasında yedinci büyük petrol rezervine sahip ülke konumundadır (<http://www.eia.gov/beta/international/> [Erişim: 02.02.2017]) .

Balkanlar'ın doğal gaz kaynakları da oldukça sınırlı düzeydedir. Söz konusu ülkeler arasında en zengin doğal gaz rezervine sahip olan Romanya, aynı zamanda Avrupa ülkeleri arasında en yüksek beşinci en zengin doğal gaz rezervine sahip ülke konumundadır (<https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=ROU> [23.09.2018]).

Sırbistan (4.813.864 mcm), Hırvatistan (2.548.516 mcm), Bulgaristan (0.5663369 mcm) ve Arnavutluk'ta da (ok düşük oranda) doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Makedonya, Karadağ ve Bosna Hersek ise doğal gaz rezervi olmayan ülkeler arasında yer almaktadır (<http://www.eia.gov/beta/international/> [Erişim: 02.02.2017]).

Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Makedonya ve Romanya fosil yakıtlardan kömür de üretmektedir. Özellikle Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya, dünyanın başlıca linyit üreticisi ülkeleri arasında yer almaktadır. Dünya Enerji Ajansı (IEA) verilerine göre Sırbistan 37.7Mt (milyon ton), Bulgaristan 35.9Mt ve Romanya ise 25.5Mt linyit üretimine sahiptir (IEA 2016a: II.7).

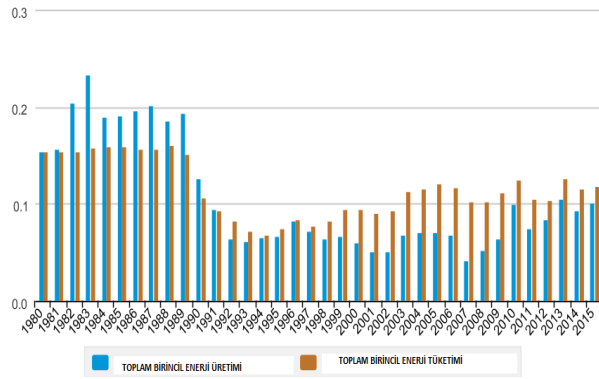
Balkan ülkeleri enerji ihtiyaçlarının cüzi bir kısmını yenilenebilir enerji kaynaklarından karşılamaktadır. IEA verilerine göre Arnavutluk toplam birincil enerji arzının %27'sini, toplam nihai tüketimin ise %10,8'ini yenilenebilir enerjiden sağlamaktadır. Bosna Hersek'in birincil enerji tüketiminin ise %33,1'i yenilenebilir enerji kaynaklarından karşılanmaktadır (IEA, 2016b). Aynı zamanda Romanya ve Bulgaristan, enerji ihtiyaçlarının bir kısmını nükleer enerjiden sağlamaktadır.

EIA verilerine göre Arnavutluk (0, 12), Bosna Hersek (0, 239), Sırbistan (0, 727), Hırvatistan (0,346), Romanya (1, 276), Karadağ (0, 041), Bulgaristan (0,827) ve Makedonya (0,111) olmak üzere toplam sekiz Balkan ülkesinin birincil enerji tüketimi 2015 yılında 3,637 katrilyon Btu (İngiliz ısı birimi), üretimi ise 2,362 katrilyon Btu olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu sekiz ülke 29953.581 katrilyon Btu olarak gerçekleşen Avrupa bölgesi birincil enerji

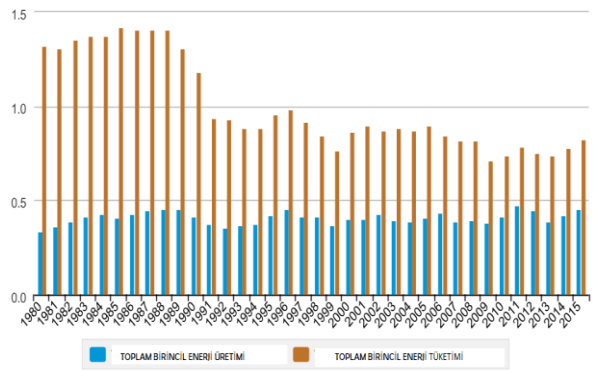
üretiminin % 2'sini gerçekleştirmiş, 64, 51 katrilyon btu'ya ulaşan Avrupa bölgesi birincil enerji tüketiminden ise % 5.81 pay almıştır (<http://www.eia.gov/> [Erişim: 03.02.2017]). Bu ülkelerin Avrupa enerji üretim ve tüketiminde aldıkları pay düşük gibi görünse de büyüyen ekonomileri ve artan talepleri enerji pazarındaki paylarının her geçen gün artacağı yönünde değerlendirilmektedir.

EIA verilerine göre Balkan ülkelerinde toplam enerji tüketimi 2013 yılına kıyasla % 1,35 oranında azalmıştır. Ancak enerji tüketimindeki bahse konu azalma EU-27 ile kıyaslandığında düşük düzeyde kalmaktadır. Aynı dönem itibariyle Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde toplam enerji tüketimindeki düşme % 3.21 olarak gerçekleşmiştir (<http://www.eia.gov/beta/international/> [Erişim: 02.02.2017]). Bu durum, Balkan ülkelerinin gelişen ekonomilerinin enerji ihtiyacındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Öte yandan, AB başta olmak üzere dış finansmanla enerji alt yapısının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar bu ülkelerin enerji talebinin karşılanmasına olumlu katkı sağlamaktadır.

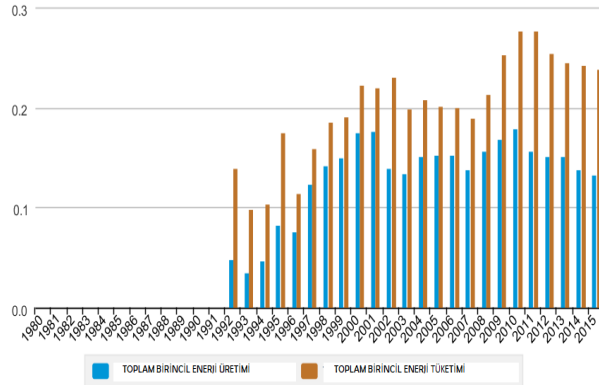
Arnavutluk

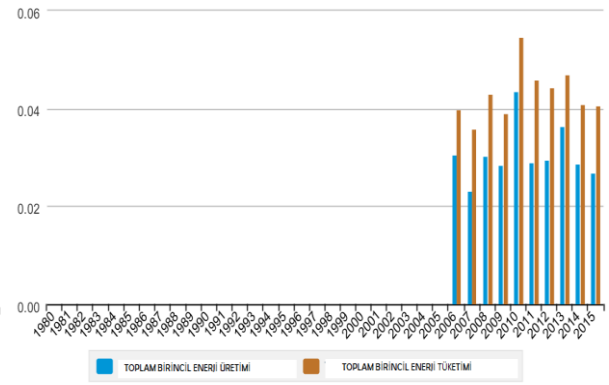
Bulgaristan

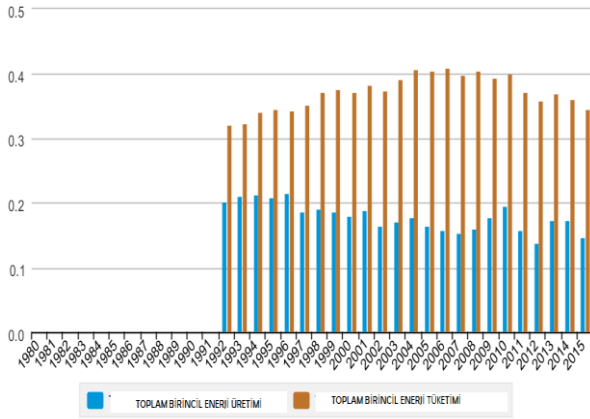
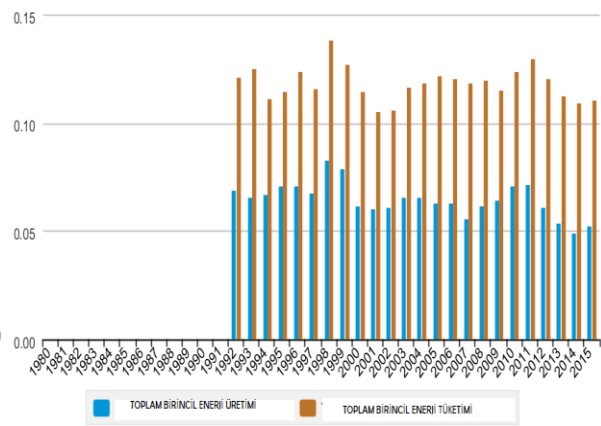
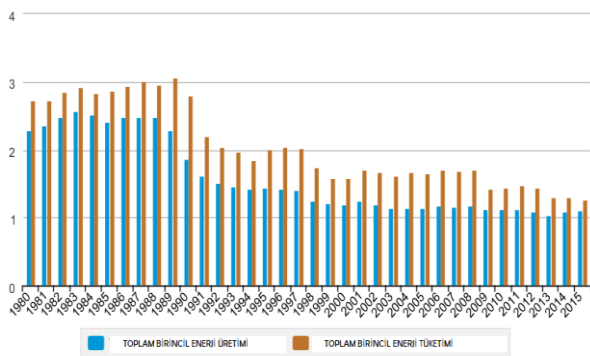
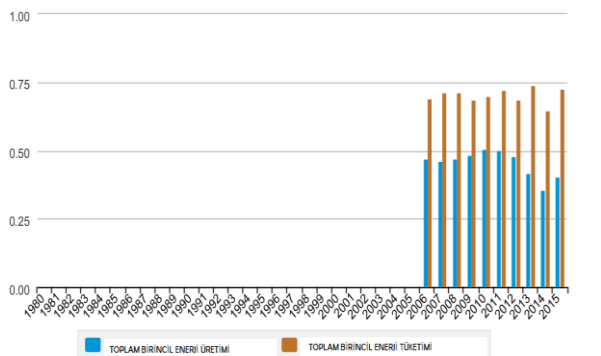

Bosna Hersek

Karadağ

Hırvatistan**Makedonya****Romanya****Sırbistan****Grafik 1:** Balkan Ülkelerinde Birincil Enerji Üretimi ve Tüketimi (Katrilyon Btu)**Kaynak:** EIA. <http://www.eia.gov/> (Erişim: 03.02.2017).

Grafik -1’de Balkan ülkelerinin yıllar itibariyle toplam birincil enerji üretim ve tüketim verileri karşılaştırılmaktadır. Ülkelerin tamamında birincil enerji tüketiminin, birincil enerji üretimini aştığı ilk olarak göze çarpan unsurdur. Balkan ülkelerinin enerjide dışa bağımlı olmasına yol açan bu durumun gelecekte de devam etmesi beklenmektedir.

Bölge ülkelerinin birincil enerji arzında petrol, kömür ve doğal gaz ağırlıklı rol oynamaktadır. IEA verilerine göre, zengin kömür rezervlerine sahip olan Sırbistan (% 47.6), Makedonya (% 45.6) ve Bosna–Hersek (% 55) birincil enerji arzının yarısını kömürden karşılamaktadır. Yine Bulgaristan’ın birincil enerji arzında % 34.2 pay ile kömür en büyük payı almaktadır. Romanya’da ise doğal gaz, % 29 ile birincil enerji arzında en yüksek paya sahip olan kaynaktır. Diğer ülkelerde ise doğal gazın enerji arzındaki payı daha düşük düzeylerde kalmaktadır. Arnavutluk enerji arzı ise % 63.8 ile petrole en yüksek bağımlı olan ülkedir. Diğer ülkelerin ise enerji arzının neredeyse üçte birinden fazlası petrole bağımlıdır. Dolayısıyla bölge enerji üretimi büyük oranda petrole dayanmaktadır. Yine bölgede ağırlıklı olarak yararlanılan bir diğer enerji kaynağı ise hidrolik enerjidir. Özellikle arz edilen enerjinin % 19.6’sını hidrolik enerjiden karşılayan Arnavutluk’un elektrik üretiminin tamamı hidrolik santrallerden sağlanmaktadır (<https://www.iea.org/statistics/> [Erişim: 03.02.2017]).

Tablo 1: Toplam Petrol Üretimi ve Tüketimi (Bin Varil/Gün)

	Üretim						Tüketim			
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2011	2012	2013	2014
Arnavutluk	16	17	17	21		20,000	26	23		27
Bosna Hersek	(s)	0,1	0,3	0,3			35	33	29	30
Bulgaristan	3,9	3,7	4,5	4,7			84	87	81	84
Hırvatistan	22	21	21	20			79	73	69	70
Makedonya	0	0	0	0			19	19	19	20
Karadağ	0	0	0	0			6,2	5,9	5,7	6
Romanya	94	92	94	94			188	190	190	192
Sırbistan	2	2	2	1		20,000	79	70	72	74

Kaynak: EIA. <http://www.eia.gov/> (Erişim: 03.02.2017).

Temel enerji kaynağı olan petrol rezervinin bölgede düşük düzeyde olması dış bağımlılığa sebep olan faktörlerin başında gelmektedir. Bölgede petrol tüketimi genel itibariyle 2014 yılından itibaren yeni yatırımların etkisiyle artış göstermeye başlamıştır. Petrol rezervleri bakımından diğerlerine kıyasla görece zengin olan Romanya bile petrol tüketiminin yaklaşık yarısından fazlasını ithalat ile karşılamaktadır. Petrol rezervlerine sahip olmayan Makedonya ve Karadağ ise petrol tüketimi konusunda tamamen dışa bağımlıdır.

Tablo 2: Doğal Gaz Üretim ve Tüketim Miktarları (mcm)

	Üretim				Tüketim			
	2012	2013	2014	2015*	2012	2013	2014	2015*
Arnavutluk	17	19	32	37	17	19	32	32
Bosna Hersek	-	-	-	-	257	200	186	233
Bulgaristan	383	290	197	197	2970	2883	2860	2880
Hırvatistan	2013	1856	1747	1747	2972	2810	2444	2611
Karadağ	-	-	-	-	-	-	-	-
Romanya	10.935	10.854	11.056	11.056	13533	12571	11966	11253
Makedonya	-	-	-	-	nd	nd	Nd	nd
Sırbistan	533	531	557	557	2107	2344	2021	2021

*nd: veri yok

Kaynak: IEA (2016c). Natural Gas Information 2016. Fransa: OECD/IEA.

2015 yılı itibariyle Balkan ülkelerinde üretilen toplam doğal gaz miktarı 13.594 milyon m³'e(mcm), tüketim miktarı ise 19.030 mcm'e ulaşmıştır (Tablo-2). Doğal gaz rezervine sahip olmayan Bosna-Hersek, tükettiği doğal gazın tamamını ithalat ile karşılamaktadır. Bosna-Hersek, doğal gaz tüketiminin tamamını Rusya'dan tedarik etmektedir. Makedonya'da bir diğer doğal gaz rezervine sahip olmayan ülkedir. Ülke, ithal ettiği doğal gazın tamamına yakını Rusya'dan tedarik etmektedir (EnergyCommunity2016: 49-54). Doğal gaz tüketiminde Romanya ve Hırvatistan'ın, enerji açığı oldukça düşük düzeydedir. Düşük miktarlarda doğal gaz rezervine sahip olan Arnavutluk ise doğal gaz tüketiminin tamamını kendi kaynaklarından karşılamaktadır. Gaz piyasasına sahip olmayan Karadağ'da ise doğal gaz üretimi ve tüketimi söz konusu değildir.

Balkan Enerji Piyasalarında Gelişen Uluslararası İşbirliği ve Ticaret

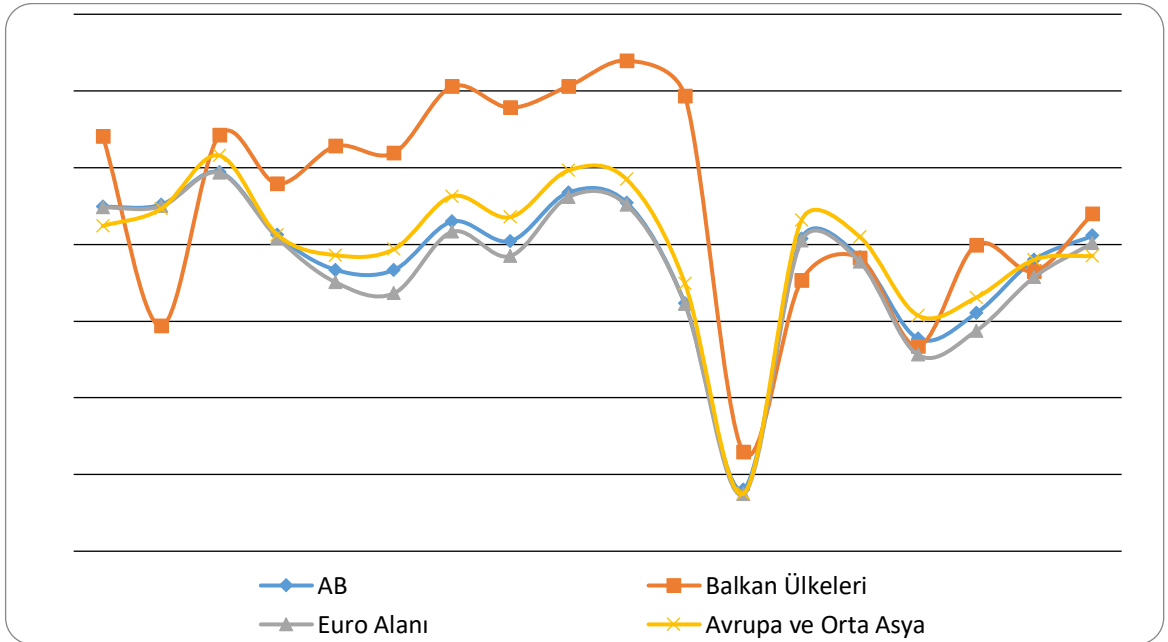
1990'lı yıllarda yaşanan iç çatışmalar ve savaşların ardından Balkan ülkeleri, serbest piyasa ekonomisine geçiş ile birlikte hızlı bir dönüşüm içerisine girmiştir. 1960'lı ve 1970'li yıllardan kalma enerji altyapısının 1990'lı yıllarda da kullanılmaya devam etmesi ise Balkan ülkelerinin gelişen ekonomilerini enerji alanında ciddi altyapı sorunları ile karşı karşıya bırakmıştır (IEA, 2008: 15).

Zengin kömür rezervlerine sahip olan ülkeler, altyapının yetersizliği ve çevre sorunları nedeniyle doğal gaz ve petrol rezervlerine bağımlı kalmıştır. Büyük oranda dış piyasadan tedarik edilen bu kaynaklar ile enerji piyasasının gelişmesi mümkün olamamıştır. Ülkeler yeterli enerji kaynağına sahip olmadığından enerji arzında sürekliliğin sağlanması için bölgesel işbirliğini gerekli hale gelmiştir (Risteska, 2009: 1).

Diğer taraftan bölge ekonomisinin güçlenmesi için Balkan ülkelerinin birincil hedefleri arasında komünist dönemden kalma verimsiz ve sağlıksız enerji altyapısının yerini enerji arz çeşitliliğini sağlayacak ve geliştirecek, büyük bütünleşmiş bir enerji piyasasının kurulması yer almıştır. Özellikle 2008 finansal krizinin ardından enerji sistemlerinin geliştirilmesinde yabancı yatırımcı ve özel sektör tarafından yeterli sermaye sağlanması amaçlanmıştır (Giamouridis ve Paleoyannis, 2011: 9).

Bölgesel işbirliğinin sağlanması amacıyla ülkeler özellikle AB ile enerji piyasalarını entegre etme çabasına girişmiştir. 2002 yılında bölgesel işbirliğinin sağlanması amacıyla Avrupa Komisyonu tarafından bölgesel bir elektrik piyasasının kurulması önerilmiştir. 2005 yılında Atina’da AB ve dokuz Güney Doğu Avrupa ülkesi – Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Karadağ, Makedonya, Romanya, Sırbistan ve Kosova’yı temsilen Birleşmiş Milletler – arasında enerji piyasalarını yasal bir çerçeveye oturtmak ve entegre etmek amacıyla Enerji Topluluğu Anlaşması imzalanmıştır (Deitz, Stirton ve Wright, 2007: 3).

Balkan ülkelerinin enerji piyasalarının AB’ye entegrasyon süreci halihazırda sürerken, yüksek büyüme potansiyeli gösteren Balkanlar, Avrupa’nın daralan pazarını hem AB üyesi olan ülkeleri ile -Bulgaristan, Romanya ve Hırvatistan- telafi etmekte, hem de Avrupa’da alternatif bir pazar olarak yer bulmaktadır. Dünya Bankası’nın gelişmişlik sıralamasına göre yüksek orta gelir grubunda yer alan Balkan ülkeleri (yalnızca Hırvatistan üst gelir grubunda yer alır), özellikle 2000’li yıllarda yüksek büyüme hızlarına ulaşmış ancak küresel finansal krizin etkisiyle 2009 yılında küçülme yaşamıştır. 2012 yılında Euro alanı krizi Balkan ülkelerini de olumsuz yönde etkilemiştir. 2013 yılından itibaren toparlanma sürecine giren ülkeler, 2015 yılında ise % 2,7 büyüme oranı ile AB büyüme oranının (%2,03) üzerinde seyretmiştir. Aşağıdaki grafikte, ele alınan sekiz Balkan ülkesinin yıllar itibariyle büyüme seyri AB, Avrupa ve Orta Asya ülkelerinin büyüme oranları ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Grafik 2: GSYİH Yıllık Büyüme Oranları (%)

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden derlenerek hazırlanmıştır.

Balkan ülkeleri, ele alınan coğrafya ile kıyaslandığında özellikle 2000’li yıllarda –2008 finansal krizine kadar- oldukça yüksek bir büyüme performansı göstermiştir. Kriz sonrası verilere bakıldığında ise son üç yılda bölge büyüme oranlarının üzerinde bir gelişme gösterdiği görülmektedir. 2015 yılında Arnavutluk % 2,8, Bulgaristan % 3,6, Makedonya % 3.7, Karadağ % 3,2, Romanya % 3,7 ve Bosna Hersek % 3,0 büyüme oranları ile % 2,2 büyüyen AB ve % 2,6 büyüyen dünya ekonomisinin üzerinde büyüme göstermiştir.

Bölge ülkelerinin enerjide dışa bağımlı durumda bulunmaları enerji arz eden ülkeler açısından giderek daha cazip bir pazar haline gelmelerine yol açmaktadır. Hırvatistan ve Arnavutluk daha düşük düzeylerde olmak üzere, bölge büyük ölçüde Rusya’nın hidrokarbon rezervlerine bağımlı durumdadır. AB ve ABD, bölge ülkelerini enerji arzını çeşitlendirme konusunda teşvik etmekle birlikte henüz bu konuda somut adımlar atılabilmiş durumda değildir.

IEA verilerine göre Balkan ülkelerinin toplam ham petrol ithalatı 2014 yılı itibariyle 11 milyar 115 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Bu da, Avrupa toplam ham petrol ithalatının % 2.7’sini oluşturmaktadır. Bölgedeki ham petrol ithalatı (Romanya ve Hırvatistan hariç) büyük oranda bölgenin dışından sağlanan ithalat ile karşılanmaktadır. Ancak, paylaşılan altyapı ülkeler arasında da enerji alanında karşılıklı olarak bir bağımlılığa neden olmaktadır. Örneğin Sırbistan petrol rafinerileri, petrolü Hırvatistan boru hattı ağı ile iletirken, Makedonya ise ithal ettiği ham petrolün tamamını Yunanistan boru hattı aracılığıyla almaktadır (Institute of Energy for SE Europe [IENE] 2015: 8).

Tablo 3: Toplam Ham Petrol ve NGL İthalatı (Varil/Gün)

	1971	1990	2000	2010	2013	2014
Arnavutluk	-	-	-	-	-	-
Bosna Hersek	-	2000	532	1136	1039	951
Bulgaristan	7547	8201	5306	5994	6435	6047
Hırvatistan	-	4771	3954	3618	2816	2353
Romanya	2858	16058	4798	6059	5554	7253
Makedonya	-	1214	801	843	54	-
Karadağ	-	-	-	-	-	-
Sırbistan	-	3837	281	1908	1748	1764

Kaynak: IEA, (2016d). Oil Information Report (2016 Edition). Fransa: OECD/IEA.

Bölgede ithal edilen bir diğer enerji kaynağı ise doğal gazdır. Bölge ülkeleri tarafından ithal edilen doğal gazın neredeyse tamamına yakını Rusya’dan ithal edilmektedir. IEA2015 yılı verilerine göre 5.950 milyon m³ (mcm) doğal gaz ithal edilmiştir.

Tablo- 4 Doğal Gaz İthalatı (mcm)

	1990	2000	2012	2013	2014	2015*
Arnavutluk	-	-	-	-	-	-
Bosna Hersek	488	245	257	200	186	233
Bulgaristan	6732	3384	2485	2698	2683	2683
Romanya	7331	3370	2884	1463	584	197
Sırbistan	2542	1122	1790	1887	1395	1704
Hırvatistan	704	1108	1358	1270	1133	1133
Makedonya	-	-	-	-	-	-
Karadağ	-	-	-	-	-	-

Kaynak: IEA (2016). Natural Gas Information. Fransa:OECD/IEA.

Makedonya ve Karadağ, doğal gaz piyasasının olmadığı Balkan ülkeleri arasında yer almaktadır. Arnavutluk ise doğal gaz tüketimini kendi üretimiyle karşılamaktadır. Düşük miktarda rezerve sahip olan ülkede üretilen doğal gaz, milli endüstriler tarafından tüketilmektedir (See News Research on Demand2010: 5). IEA verilerine göre toplam enerji arzının % 1.2'sini doğal gazdan sağlamakta olan ülkede doğal gaz endüstrisi gelişmemiştir. Endüstrinin gelişmemesi ülkenin bölgesel doğal gaz ağına bağlı olmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak inşası devam etmekte olan Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) projesi, ülkeyi doğal gaz ithalatçısı haline getirecektir.

Arnavutluk net elektrik ithalatçısıdır. 2015 yılında 7.265 Gwh olan net elektrik üretiminin 2.355 Gwh'isi ithalat ile karşılarken, 955 Gwh'lik de elektrik ihracatı gerçekleştirmiştir. Arnavutluk elektrik üretimi bakımından yüksek oranda hidro enerjiye bağımlıdır. Arnavutluk İstatistik Enstitüsü (INSTAT)'nın verilerine göre 2015 yılında ülkede üretilen elektriğin tamamı hidro enerjiden üretilmekte olup, % 75.9'u kamuya ait santrallerde, geri kalanı ise bağımsız üreticiler tarafından üretilmektedir (INSTAT, 2016: 2). Ülkenin en büyük hidroelektrik santrali kamuya ait olmakla birlikte ana elektrik dağıtım şirketinin en büyük ortağı Çek Cumhuriyeti'nin resmi dağıtım şirketi CEZ'e aittir (Ralchev, 2012: 7).

Arnavutluk'un elektrik üretiminde tek bir kaynağa bağımlılığı ülke enerji arz güvenliği açısından ciddi sorunlar yaratmaktadır. Üretilen elektriğin yağış miktarından etkilenmesi, ülkenin enerji tüketimine ve büyümesine ciddi bir şekilde etki etmektedir. Enerji ve Sanayi Bakanlığı tarafından enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi amacıyla 2006-2020 yıllarını kapsayan bir Ulusal Enerji Stratejisi geliştirilmiştir. Bu kapsamda doğal gaz ülkenin enerji arz güvenliğine katkı sağlayacak bir kaynak olarak görülmektedir. 2020 yılına kadar 1,8 bcm'e ulaşacağı tahmin edilen doğal gaz talebinin bir kısmının da 2019 yılında faaliyete geçmesi planlanan TAP'dan karşılanması beklenmektedir (Oxford Economics [t.y.]: 17). Artan doğal gaz talebi Arnavutluk'u bölgede önemli bir pazar haline getirecektir. Diğer taraftan TAP projesi ile bir geçiş ülkesi haline gelecek olan Arnavutluk, doğal gaz ticaretinde stratejik bir konuma sahip olacaktır.

Karadağ, bağımsızlığına 2006 yılından sonra kavuşmuştur. Bağımsızlık öncesi dönemde Sırbistan enerji sistemine bağlı olan ülkenin enerji sistemi sonrasında regüle edilmiştir. Ülkenin sahip olduğu hidroelektrik ve termik santraller elektrik enerjisi ihtiyacının yaklaşık % 70'ini karşılamaktadır. Petrol ve LPG, Bar Limanı aracılığı ile Adriyatik Denizi'nden ithal edilmektedir. Yunanistan'ın Hellenic Petrol Şirketi ülkenin en büyük petrol şirketi Jugo Petrol'ün 2002'den bu yana en büyük hissedarıdır. Ülkeye ulaşan bir gaz boru hattı bulunmamakla birlikte Rusya'nın ülke pazarına doğal gaz ulaştırma konusunda girişimleri bulunmaktadır (Ralchev, 2012: 7).

Makedonya, enerji talebini ağırlıklı olarak hidroelektrik ve termik santrallerden karşılamakla birlikte yerli üretim talebi karşılamaya yeterli değildir. Makedonya, Bulgaristan ve Sırbistan elektrik ithal etmektedir. Ayrıca, ülkede elektrik şebekesi tamamen özel sektörün kontrolindedir. Yunanistan'ın Thessaloniki Limanı'ndan gelen ham petrol kuzeydeki Skopje rafinerisini beslemektedir. Rus gazı ise Bulgaristan aracılığı ile gelmektedir. Gaz depolama tesisine sahip olmayan Makedonya, bu konuda komşularından daha korumasız konumdadır (Ralchev, 2012: 6).

Romanya, Avrupa ülkeleri arasında % 17 ile enerji bağımlılığı en düşük olan ülkeler arasında yer almaktadır (Eurostat 2016: 3). Ülke son yıllarda ithal ettiği doğal gaz miktarını da önemli ölçüde düşürmüştür. Ulusal Öngörü Komisyonu tarafından hazırlanan Enerji Dengesi Raporu'na göre ülkenin doğal gaz üretiminin gelecek üç yıl içerisinde artarken, ithalatının ise aynı düzeyde kalacağı tahmin edilmektedir (www. energyworldmag.com [Erişim: 05.02.2017]).

Bosna-Hersek, batı Balkan ülkeleri arasında en büyük enerji ihracatçısıdır. Elektriğinin % 75-80'i ülkenin zengin olarak sahip olduğu kömür yatakları sayesinde termik santrallerden, geri kalanı ise ülkenin çok sayıda akarsuyu sayesinde hidroelektrik santrallerden tedarik edilmektedir. Ancak ülkenin politik yapısından kaynaklanan sorunlar enerji ihracatını etkilemektedir. Devlet kontrolündeki enerji kuruluşları bölgenin nevi şahsına özgü siyasi yapısı nedeni ile taraflar arasında bölüşülmüş durumdadır. Bu nedenle, Bosna'nın enerji piyasası ve şebeke ağı parçalı bir görünüm sergilemektedir. Ülke, petrol ve doğal gaz açısından ise büyük ölçüde Rus kaynaklarına bağımlıdır. Ülkenin tek petrol rafinerisi Rus petrol firması Zarubezhneft'e aittir ve en büyük tedarik zinciri Bosna-Hersek'i oluşturan iki özerk cumhuriyetten biri olan Sırp Cumhuriyeti'nin kontrolündedir. Doğal gaz ithalatında büyük ölçüde Rusya'ya bağımlı olan ülkeye gaz tek bir boru hattı ile kuzeyden Macaristan ve Sırbistan üzerinden gelmektedir (Ralchev, 2012:4).

Sırbistan, bölgenin büyük enerji piyasasına sahip ülkeleri arasındadır. Kendi elektrik enerjisi ihtiyacını karşılamakla birlikte bazen Bosna-Hersek ve Bulgaristan'dan da ithalat gerçekleştirmektedir. Ülkenin enerji ihtiyacının % 30'u hidrolik santrallerden, geri kalanını da kömür ve gaz yakıtlı tesislerden karşılanmaktadır. Sırbistan, bölgedeki diğer ülkeler gibi petrol ve gaz ihtiyacı açısından Rusya'ya yüksek oranda bağımlı olan bir ülkedir. Gazprom aynı zamanda petrol monopolü olan eski bir kamu kurumu olan NIS (Sırp Devlet Petrol Şirketi) ve aynı zamanda petrol istasyonu zincirlerinin de sahibidir. Aynı zamanda gaz depolama tesisi Banatski Dvor da Gazprom'a aittir. Güney Akım projesinde de Sırbistan, en önemli ortak ülke konumundadır (Ralchev, 2012: 5).

Küresel Enerji Diplomasisinde Balkanlar'ın Ekonomi Politik Rolü

Balkan ülkeleri düşük rezervleri ve düşük talep oranlarıyla küresel enerji pazarında geri planda kalmıştır. Ancak 21. Yüzyıl'da enerji arz güvenliğinin yükselen önemi Balkanlar'ın küresel anlamda enerji oyununun yeni rekabet sahaları arasında yer almasını sağlamıştır. Soğuk Savaş öncesi dönemde SSCB'nin bölge ülkeleri üzerindeki hakim konumu nedeni ile bağımsız hareket etme kabiliyeti olmayan söz konusu ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında Batı ile entegrasyon sürecine girmiştir. Sancılı parçalanma süreci sonrasında Balkanlar'ın haritası yeniden şekillenirken AB ve ABD ile Rusya arasında bölge ülkeleri üstünde hâkimiyet mücadelesi söz konusu olmuştur. Bu mücadelede Rusya'nın en büyük avantajı söz konusu ülkelerin enerji bağımlılıkları olurken AB de bu ülkeleri siyasi ve ekonomik olarak destekleyerek yeniden Rusya kontrolüne girmelerinin önünü kesmek istemektedir. Bu açıdan bakıldığında bölgede enerji, siyasi güç dengesi kurmak için ekonomik bir araç olarak kullanılmaktadır.

Yugoslavya'nın parçalanması ve SSCB'nin dağılması sonrasında sancılı bir süreç geçiren Balkan ülkeleri küresel güçlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Orta Doğu ve Orta Asya kaynaklarının Avrupa'ya ulaştırılmasında stratejik öneme sahip olması Balkanlar üzerindeki mücadelede rakip enerji güzergahları ve projelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Balkanlar'ın enerji güvenliğinin teminine yönelik olarak Rusya'ya karşı AB ve ABD tarafından geliştirilen projelerden çoğu kağıt üzerinde kalmıştır. AB'nin Ukrayna krizi sonrasında Rusya'ya olan bağımlılığı azaltacak yeni bir koridor açılmasını öncelik olarak kabul etmesi sonrasında Balkanlar bu mücadelenin kilit noktası haline gelmiştir. Balkanlar'a üzerinden farklı doğal gaz ve petrol boru hattı koridorları açılmasına yönelik mücadele 1990'ların ikinci yarısında başlamış olup halen devam etmektedir. Küresel güçlerin çatışan çıkarlarının yanı sıra bölgesel rekabet ve bölge ülkeleri arasındaki çıkar çatışmaları da enerji projeleri arasındaki rekabetin şiddetlenmesinde etkili olmuştur. Bölge ülkeleri arasındaki siyasi ya da etnik rekabetin yol açtığı çıkar çatışmalarının rakip enerji projeleri arasında iş birliğini olumsuz etkilemesi söz konusu olmuştur.

Rusya'nın, Balkan ülkeleri ile enerji alanında iş birliğinin uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Balkan ülkeleri açısından Rusya, dünden bugüne önemli bir enerji tedarik ülkesidir. Rusya açısından da Balkanlar'ın önemi pazar olmanın ötesindedir. Bu nedenle geçmişte olduğu gibi Balkan enerji piyasasını kontrolünde tutmak isteyen Rusya, Balkan ülkelerinin enerji piyasalarında ortak girişimler ve yeni altyapı geliştirme yatırımlarına yönelmiştir (Progonati, 2015: 114-115).

Rusya'nın Balkanlar'da kaybettiği etkinliği enerji potansiyelini kullanarak sağlama çabasında ana hedeflerden birisi de Bulgaristan olmuştur. 1990'lı yılların ortalarında Bulgaristan hükümetinin sol siyasi çevrelerin kontrolünde olması iki ülke arasındaki ilişkileri kolaylaştırmıştır. Bulgar ve Rus hükümetleri bu dönemde Novorossisk'ten Bulgaristan aracılığıyla Yunanistan'a uzanacak olan uzun dönemli petrol taşıyacak bir proje ile ilgili görüşmüştür. Bununla birlikte, Rus petrolünün Neftochim ve Plama rafinerilerinde işlenerek üçüncü ülkelerin pazarlarına satılması da gündeme gelmiştir. Nihayet, 1995'te Bulgaristan'ı bir gaz dağıtım merkezi yapmak için tasarlanan bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak ülkedeki siyasi konjonktürün değişmesi ile ilişkilerdeki yakınlaşma kısa süreli olmuştur. 2000'li yıllarda iki ülke arasındaki yakınlaşmanın tekrar gündeme gelmesinin ardından 2007 yılında Rus petrolünü Bulgaristan'ın Karadeniz'de yer alan Burgaz Limanı aracılığı ile Yunanistan'ın Dedeağaç Limanı'na karadan ulaştırarak Avrupa, ABD ve Asya Pasifik'e taşıyacak olan Burgaz-Dedeağaç Petrol Boru Hattı'nın yapımına ilişkin anlaşma imzalanmıştır (Peeva, 2015: 538). Söz konusu proje, 2011 yılında Bulgaristan'ın projeden çekilme kararı ile rafa kalmıştır.

Tarihsel olarak Rusya ile yakın bağları olan Sırbistan, Balkanlar'da Rusya ile stratejik iş birliğinde olan bir ülke konumundadır. Rusya'nın, AB enerji pazarına rakip kaynakların girmesine engel olmaya yönelik çabalarında Sırbistan zaman zaman öne çıkmaktadır. İptal edilen NABUCCO Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin en önemli rakibi olan Güney Akımı Projesi'nde Sırbistan'a önemli bir rol verilmiştir. Ancak Rusya'nın sonrasında Türk Akımı Projesi'ne yönelmesi Sırbistan'a biçilen transfer ülkesi olma rolüne şimdilik sekte vurmuştur.

Diğer taraftan, Rusya'nın Sırbistan enerji yatırımlarındaki payı oldukça yüksek düzeydedir. 2008 yılında Rusya, Sırp Devlet Petrol Şirketi (NIS)'in % 51 hissesini satın almıştır. Gazprom Neft şirketi halihazırda NIS'in % 56.2 hissesine sahip iken, % 29.9'lik hissesi ise kamuya aittir (Balkan Energy, 2015: 33). Sırbistan'ın gaz iletim sistemi firmalarından Yugorosgaz JSC'nin % 50 hissesi de Gazprom'a aittir (AERS, 2015:51). Bu durum Rusya'nın gaz piyasasında tekelleşme eğilimine çok uygun olup Sırbistan gaz piyasasında Gazprom, hem üretimi hem de iletim ve dağıtımını kontrol ederek hakim konuma gelmiştir. Sırbistan'ın, Rusya'dan uzun dönemli sözleşmelerle gaz alımı gerçekleştirmesi de Gazprom'un konumunu daha da güçlendirmektedir (AERS, 2015: 55).

2003-2012 yılları arasında Rusya'nın Sırbistan'a kümülatif Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı 2.85 milyar dolara ulaşırken, 2013 yılında ise 723,5 milyar dolar doğrudan yabancı yatırım gerçekleştirmiştir. Rusya'nın, Sırbistan'a yatırımları her ne kadar artış gösterse de hem yatırım miktarı hem de ticari ilişkiler bakımından AB'nin gerisindedir. AB'nin tutarlı bir entegrasyona sahip olması ve düzenli yatırım sağlaması Sırbistan'ı, giderek AB'ye yaklaştırmıştır (Nelaeva ve Semenov, 2016: 64).

Hırvatistan ile Arnavutluk ise enerji kaynakları bakımından en az dışa bağımlı bölge ülkeleri olarak öne çıkmaktadır. Ancak Rusya'nın, Hırvatistan'ın petrol taşıma sistemine ilgisi günden güne artmaktadır. Hırvatistan'ın yanı sıra komşu ülkelere de ham petrol ihtiyacını sağlayan JANAF Boru Hattı (<http://www.janaf.hr/oil-pipeline/the-janaf-system/> [Erişim: 20.01.2017]), bu anlamda stratejik önem taşımaktadır. Rusya ve Orta Doğu petrolünü Güney Doğu ve Orta Avrupa'nın rafinerilerine taşıyan boru hattında transit ülke konumunda olan Hırvatistan, hattan kendi tüketimi için pay almak da istemektedir. JANAF'ın beslediği

rafinelerin eski teknolojiye sahip olması bu hattın rekabet gücünü olumsuz etkilerken hattın doğal gaz boru hattına dönüştürülmesi de gündemdedir. Söz konusu gelişme Avrupa enerji güvenliğini de yakından ilgilendirmektedir (Kovacevic, 2017: 36).

Harita 1: NABUCCO, Güney Akım ve Kuzey Akım Projeleri

Kaynak:

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/549053/EXPO_IDA\(2015\)549053_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/549053/EXPO_IDA(2015)549053_EN.pdf)[Erişim: 19.01.2017].

Hırvatistan, doğal gaz rezervleri olan Balkan ülkeleri arasındadır. Ülkede doğal gaz üretimi 1958’de başlamış olup rezervlerin büyük kısmı Macaristan sınırında bulunmaktadır (Jeic [t.y]: 2). Birincil enerji ihtiyacının % 48’ini doğal gaz ile karşılayan ülke açısından enerji arz güvenliği büyük önem taşımaktadır. Hırvatistan rezervlerinin geliştirilmesine yönelik projeler arasında LNG de yer almaktadır. LNG terminali inşası ilk olarak 1995’te gündeme getirilmiş olmakla birlikte henüz Adria LNG Projesi faaliyete geçirilememiştir. Hırvatistan’ın doğal gaz ihtiyacının % 26’sını karşılayacak olan proje aynı zamanda İtalya, Macaristan, Avustralya, Romanya ve Slovenya piyasalarını da hedeflemektedir (https://en.wikipedia.org/wiki/Adria_LNG [Erişim:20.01.2017]). Doğal gaz ihtiyacının yaklaşık % 65’ini kendi rezervlerinden karşılayan Hırvatistan ithalatta ise Rusya’ya bağımlı durumdadır. Hırvatistan’ın Slovenya üzerinden gelen Gazprom hattına bağımlılığını ortadan kaldırmak için geliştirilen Slobodnica-Varosföld Boru Hattı ile Macaristan ile Hırvatistan arasında gaz akışı sağlanmıştır (Warnotte, 2011: 5).

AB tarafından desteklenen Güney Gaz Koridoru’nda (Hafner, 2015) yer alacak Balkan ülkeleri arasında Hırvatistan da bulunmaktadır. Arnavutluk üzerinden Adriyatik Denizi’ni geçerek İtalya’ya bağlanacak TAP’tan, İyon-Adriyatik Boru Hattı (IAP) ile Arnavutluk, Karadağ, Bosna-Hersek ve Hırvatistan da gaz alımı yapacaktır.

Avrupa pazarına yönelik petrol ve doğal gaz boru hatlarının yanı sıra tanker taşımacılığı için de stratejik öneme sahip olan Balkan ülkelerinin kontrolü aynı zamanda enerji akışının da kontrolü anlamına gelmektedir. Rusya’nın kontrolündeki “Kuzey-Güney Koridoru”na alternatif olarak Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD tarafından geliştirilen ve kaynak

çeşitlendirmesi arayışındaki AB tarafından desteklenen “Doğu-Batı Koridoru”nun kesişme noktası Balkanlar’dır.

Kaynak çeşitlendirmesi arayışındaki AB açısından güvenilir enerji koridoru durumunda olan Türkiye, içinde yer aldığı projelerin geçiş güzergahında olan Balkan ülkeleri ile iş birliği yapmaktadır. Ayrıca, Balkan ülkeleri ile tarihsel bağları olan Türkiye bu ülkelerinin siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarını da desteklemektedir. Bu nedenle söz konusu ülkelerde enerji güvenliğinin tesis edilmesi, sürdürülebilir bir barış ve güvenlik ortamının sağlanması Türkiye’nin de enerji politikası hedeflerini gerçekleştirebilmesi açısından son derece önemlidir (BİLGESAM, 2014:9).

Harita 2: TANAP ve TAP

Kaynak: <http://www.tanap.com/content/file/bolum-1.pdf> (Erişim: 19.01.2017)

Balkanlar’ın enerji güvenliği AB’nin öncelikli ilgi alanları arasında yer almaktadır. Yugoslavya’nın parçalanması sürecinde tahrip olan enerji alt yapısının onarılması ve Balkan ülkelerinin enerji arz güvenliğinin sağlanmasına yönelik olarak Balkan ülkeleri ile Avrupa Enerji Topluluğu Anlaşması yapılmıştır (https://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME/ENERGY_COMMUNITY/Legal/Treaty [Erişim: 19.01.2017]). AB ile Güney Doğu Avrupa ve Karadeniz Bölgesi ülkelerini enerji konularında ortak hareket etmesine yönelik girişim Balkan ülkelerinin enerji alt yapılarının güçlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Öte yandan bağımsızlıklarını kazanan Balkan ülkelerinin AB ile entegre olmaya yönelik çabaları da bu ülkelerin enerji politikalarının AB ile uyumlu hale getirilmesi açısından önem taşımaktadır. Hırvatistan, Romanya, Bulgaristan ve Slovenya, AB üyelik süreci tamamlarken Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Arnavutluk aday aday, Kosova ise potansiyel aday aday konumundadır. Bu tablo da bölgenin AB’nin genişlemesi ve enerji güvenliği açısından ne derece hassas olduğunu ortaya koymaktadır.

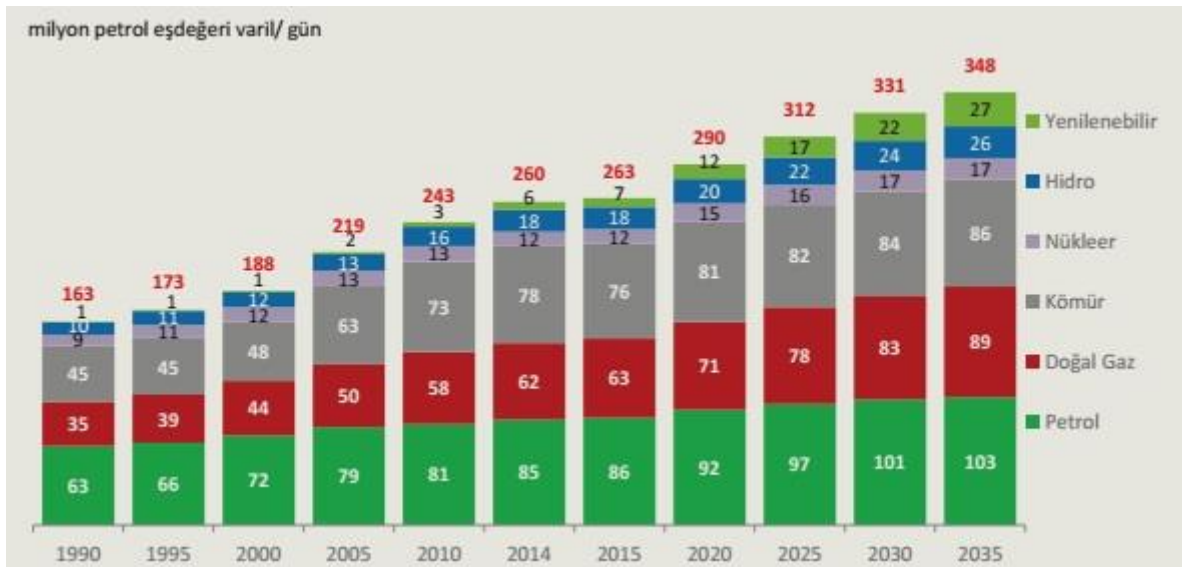
AB’nin doğal gaz talebi artışında son yıllarda bir yavaşlama söz konusu olmakla birlikte Avrupa ülkelerine ait doğal gaz rezervlerinin giderek azalacak olması ithal gaza olan bağımlılığın artarak devam edeceği anlamına gelmektedir. Norveç, Rusya ve Kuzey Afrika olmak üzere üç koridor üzerinden doğal gaz ithal etmekte olan AB’nin, Ukrayna krizi sonrasında kaynak çeşitlendirme arayışları hız kazanmıştır. Rusya’nın doğal gazı siyasi sorunların çözümünde bir baskı aracı olarak kullanmasının yarattığı tehditte çözüm arayışında Güney Gaz Koridoru öne çıkmıştır. Ancak söz konusu dördüncü koridorun sadece Azeri gazının iletimine dayalı olarak açılmış olması Rusya’ya bağımlılık oranını ciddi derecede etkilememektedir. AB’ye ilave 10 bcm gaz taşıyacak olan TAP’ın genişleme potansiyeli bulunmaktadır. Bu kapsamda Balkan ülkeleri sadece enerji geçiş güzergahı olma konusunda değil, bununla birlikte limanlarla da petrol naklinde önemli işlevlerde bulunmaktadır. Bu nedenle, Rusya için de Balkanlar enerji naklinin sağlanmasında büyük önem taşımaktadır. Ukrayna ve Beyaz Rusya ile yaşadığı sorunlar nedeniyle alternatif geçiş güzergahlarına yönelen Rusya için Balkanlar, Avrupa’ya enerji naklinde alternatif bir güzergah olarak görülmektedir.

Bu doğrultuda, Güney Akım ve Burgaz-Dedeğaç petrol boru hattı gibi projeler Rusya'nın bu anlamdaki stratejisini açıkça ortaya koymaktadır (BİLGESAM, 2014: 52).

Balkanlar üzerinde oynanan jeopolitik rekabet mücadelesinin petrol boyutunda yeni enerji koridorları açılması öne çıkmaktadır. Mevcut durumda Rusya'dan boru hattı ya da Türk Boğazları aracılığıyla tankerlerle gelen aşırı bağımlılık AB ve ABD tarafından endişe verici bulunmaktadır. Balkan ülkelerinin Rusya'ya karşı güçlendirilmesine destek olmak için AMBO (Arnavutluk- Makedonya- Bulgaristan Boru Hattı) Projesi, 2004 yılında duyurulmuştur. Ancak aradan geçen süreye rağmen proje henüz tamamlanamamış durumda olup tamamlanması halinde Türk Boğazları'ndaki tanker ticaretine ciddi etkisi olacaktır (Korybko, 2015). Öte yandan Rus petrolünün Türk Boğazları'nı by-pass edilerek taşınmasına yönelik bir diğer proje de Burgaz-Dedeğaç Boru Hattı'dır. Ancak, söz konusu proje Bulgaristan tarafından, Rusya'nın tüm tepkisine rağmen çevresel sorunlar gerekçe gösterilerek tek taraflı olarak durdurulmuştur (<http://www.enerjigunlugu.net/icerik/2649/burgazdedeagac-petrol-boru-hatti-projesine-ret.html#.WICz19KLQdU>[Erişim: 19.01.2017]).

Küresel Enerji Piyasasının Değişen Dinamikleri ve Balkanlar'ın Potansiyeli

Küresel enerji piyasalarında yaşanan değişim ve dönüşüm süreci sadece talep ülkelerini değil arz ülkelerini de etkilemiştir. IEA'nın tahminlerine göre dünyanın fosil yakıtlarına olan talebi 2045 yılına kadar artış trendini koruyacak olmakla birlikte birincil enerji karmasında değişim yaşanması beklenmektedir. IEA'nın 21. Yüzyıl'ın doğal gazın altın çağı olacağına dair tahminlerinin gerçekçi olmadığı son yıllarda görülen talep artışı yavaşlaması ve azalması sonrasında gelecek projeksiyonları yenilenmiştir. Ancak yine de doğal gaz talebi en çok artan fosil yakıt olma özelliğini korumakta olup 2030'lu yıllarda enerji karmasında kömürün yerini alarak ikinci sıraya yerleşmesi beklenmektedir. Doğal gaz talebi en hızlı artan fosil yakıt olma özelliğini 2030'lu yıllarda da koruyacak olup BP'nin tahminlerine göre dünya enerji karmasında fosil yakıtların hakimiyeti devam edecektir (BP, 2016: 6).

Grafik 3: Küresel enerji talebi artış trendi (1990-2035)

Kaynak: Türk Petrolleri [TP] (Mayıs 2016). Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu.

Ankara: 4.

Çevre dostu yakıt olarak doğal gaza yönelik talebin artacak olması 21. Yüzyıl'da doğal gaz arz ve talebinin mücadele unsuru olmasına yol açmıştır. Halihazırda AB dünyanın en çok doğal gaz ithal eden unsuru olup gelecekte de doğal gaz tüketiminin çok az bir artışla sürmesi beklenmektedir. IEA'nın tahminlerine göre enerji talebindeki artışın dinamosu Çin ve

Hindistan gibi gelişmekte ve şehirleşmekte olan ülkeler olacak olmakla birlikte Avrupa gibi eski ve önemli bir pazarın kontrol edilmesi de önemini taşıyacaktır (IEA, 2016: 10). Gelişmiş Avrupa ülkelerinin doğal gaz talebinde enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji tüketim oranlarının artmasına bağlı olarak artış beklenmezken halen gelişme sürecinde olan Balkan ülkeleri küçük ama büyüme potansiyeli olan pazarlar olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Avrupa ülkeleri doğal gazı büyük oranda boru hatları aracılığıyla ithal etmektedir. Bu da bu ülkeleri besleyen mevcut ve yeni boru hatları için güvenilir güzergahların açılmasını daha da önemli hale getirmektedir.

Balkan ülkeleri, Avrasya ve Orta Doğu'dan Avrupa'ya uzanan boru hattı ve LNG güzergahlarının kesişme noktasında yer aldıkları için stratejik öneme sahiptir. Enerji arz güvenliğinin sağlanmasını öncelikli mesele olarak gören AB açısından Balkan ülkelerinin Avrupa enerji sistemine entegre olmaları ve kaynak çeşitlendirme arayışına destek sunması önemlidir. Öte yandan AB'nin doğal gaz talebinin tek başına 1/3'lük bölümünü karşılayan Rusya, bu pazarda kendine ciddi rakipler istememektedir. Avrupa'yı besleyecek yeni güzergahların önünü kesmek isteyen Rusya açısından Balkan ülkeleri kritik öneme sahiptir. Bu ülkelerin istikrarsız siyasi yapıları ve zayıf ekonomileri Rusya'nın buralarda enerji piyasasını kontrol etme iştahını daha da artırmaktadır. Söz konusu ülkeleri sadece alıcı olarak görmeyen Rusya, bu ülkelerin enerji şirketlerini satın almalar yoluyla satın alarak tekelleşme arayışına girmiştir. Balkan ülkelerini yeni doğal gaz pazarı ve yeni transfer güzergahı olarak gören Rusya'nın tekelleşme eğilimleri AB'ni ciddi derecede rahatsız etmektedir. "Avrupa Enerji Birliği"ni kurma yolunda 2015 yılında somut adımlar atan AB, Balkan ülkelerinin alt yapılarının Avrupa enerji müktesebatına uyumlu hale gelmelerine önem vermektedir.

Balkan ülkeleri siyasi istikrar arayışlarıyla geçen 1990'lı yıllardan sonra ekonomik gelişme ve kalkınmaya odaklanmıştır. Ancak, söz konusu ekonomik gelişmenin sağlanması için enerji kaynakları büyük önem taşımaktadır. Zengin fosil rezervlerine sahip olmayan Balkan ülkelerinin en önemli avantajı zengin rezervlere sahip olan ülkelere oldukça yakın konumda yer almalarıdır. Balkanlar; Avrupa'nın en büyük gaz tedarikçisi ve aynı zamanda dünyanın en büyük doğal gaz rezervlerine sahip ülkesi Rusya; dünya petrol rezervlerinin yarısını barındıran Orta Doğu ve Soğuk Savaş sonrası öne çıkan Hazar Bölgesi kaynaklarının Avrupa'ya transferinde stratejik konumdadır. Sahip olduğu stratejik konum nedeni ile Balkanlar, enerji arz ve talep ülkelerinin enerji diplomasisinin odak noktası durumundadır. Enerji talepleri oldukça düşük olan Balkan ülkeleri sahip oldukları bu konum sayesinde enerji taleplerini kolaylıkla karşılamının yanı sıra enerji transferinde üstlendikleri rol sayesinde politik kazanımlar da sağlayabilmektedir.

Balkanlar üzerinden geçmesi planlanan boru hatları ağırlıklı olarak doğal gaz üzerine yoğunlaşmış olup bunlardan bazıları kağıt üstünde kalmıştır. Enerji yatırımlarının yüksek maliyeti ve siyasette karşı hassas olması hayata geçirilmelerini güçleştirmekte olup birbirine rakip olarak geliştirilen 6 doğal gaz boru hattından sadece TAP'ın inşasına başlanmıştır (<http://www.themonitormiddleeast.com/tap-in-inaatinin-resmi-acilis-toreni-yapildi/> [Erişim: 10.02.2017]). Balkanlar'dan geçecek olan Türk Akımı 2'nin akıbeti henüz net değildir. Kuzey Akım 2'nin gerçekleşmesi durumunda Türk Akımı 2'nin pazar bulamayacağı için hayata geçmesi beklenmemektedir (<http://www.dw.com/tr/putin-t%C3%BCrk-ak%C4%B1m%C4%B1-ile-iligilianla%C5%9Fmay%C4%B1-imzalad%C4%B1/a-37449456> [Erişim: 10.02.2017]).

Tablo 5: Balkanlar'dan geçmesi planlanan boru hattı projeleri

PROJE	TÜRÜ	KAPASİTE	ROTA	KAYNAK
NABUCCO (İPTAL EDİLDİ)	Doğal Gaz	31 bcm	Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Avusturya	Hazar, Orta Doğu
GÜNEY AKIM (İPTAL EDİLDİ)	Doğal Gaz	63 bcm	Bulgaristan, Sırbistan, Macaristan	Rusya
TÜRK AKIMI (I-II)	Doğal Gaz	31.5 bcm	Türkiye, Yunanistan	Rusya
TAP	Doğal Gaz	10 bcm	Yunanistan, Arnavutluk, İtalya	Hazar
AGRI	Doğal Gaz	7 bcm	Gürcistan, Romanya	Azerbayca n
ITGI	Doğal Gaz	11.5 bcm	Türkiye, Yunanistan, İtalya	Hazar
BURGAZ- DEDEAĞAÇ	Petrol	700.000 v/g	Bulgaristan, Yunanistan	Rusya
AMPO	Petrol	750.000 v/g	Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk	Rusya ve Hazar
PEOP	Petrol	1.850.000 v/g	Romanya, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, İtalya	Rusya ve Hazar

Kaynak: EIA, IEA, BP, EU, TANAP, TAP, AGRI, ITGI, TPAO, BOTAŞ verilerinden derlenmiştir.

Küresel doğal gaz piyasasında yükselen boru gazı LNG rekabetinin Balkanlar'dan geçmesi planlanan boru hattı projeleri üzerinde etkisi olması beklenmektedir. AB'nin uzun vadeli sözleşmeler ve boru gazına dayanan doğal gaz tüketimini spot fiyatlar ve LNG olarak değiştirme girişimi Balkanlar'dan geçmesi planlanan projelerin geleceğini olumsuz etkileme potansiyeline sahiptir. Ancak Adriyatik Denizi'ne kıyısı olan Balkan ülkelerinin LNG projeleri açısından da üs olma imkanı bulunmaktadır.

Küresel fosil yakıt piyasasında mevcut rezerv ömürlerinin sonuna doğru yaklaşılmasının yanı sıra yeni rezerv keşif sayı ve miktarlarının düşük olması söz konusudur. 21. Yüzyıl'da çok büyük rezervler keşfedilmemiş olmakla birlikte kaya gazı devriminin başlamış olması dengeleri etkilemeye başlamıştır. ABD'nin öncülük ettiği kaya gazı devrimi yeni rezervlerin geliştirilmesini de etkilemektedir. Doğu Akdeniz ve Kuzey Irak gazının Avrupa pazarına getirilmesinin önündeki siyasi problemlere son olarak kaya gazı ile LNG piyasasında yaşanan arz fazlası da ekonomik bir bariyer olarak eklenmiştir. Son dönemde doğal gaz piyasası açısından ilave rezerv olarak öne çıkan Doğu Akdeniz gazının Avrupa'ya boru hattı ya da LNG olarak ulaştırılmasında Balkanlar kilit öneme sahiptir (Önsoy ve Udum 2015: 182). Ancak hem rezervlerin geliştirilmesi hem de olası boru hattı güzergahının belirlenmesi için kıta sahanlığı ve Kıbrıs sorunu başta olmak üzere pek çok dondurulmuş sorunun nihai olarak çözüme kavuşturulması gerekmektedir (Grishin ve Mullayanov, 2016: 2267). Sonuç olarak Avrupa'ya yönelik tüm doğal gaz projelerinin güzergah ve maliyetler konusunda rekabet içinde olması söz konusudur.

Sonuç

Enerji güvenliğinin dünya genelinde ve AB özelinde artmakta olan önemi Balkanlar'ın yeniden jeopolitik mücadeleye sahne olmasına yol açmıştır. Dünyanın gelişmiş ekonomileri arasında yer alan ve yüksek miktarda enerji kaynağı talep eden Avrupa ülkeleri ile dünya fosil yakıt rezervlerinin 2/3'üne sahip olan ülkeler arasında yer alan Balkanlar, enerji rezervlerinin transferi açısından kritik öneme sahiptir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Balkanlar'ın siyasi haritasının değişmesiyle söz konusu coğrafyanın kontrolü aynı zamanda Avrupa'ya gidecek enerji kaynaklarının kontrolü anlamına gelmiştir. Günümüz küresel jeoekonomisi açısından

Balkanlar, kaynak çeşitlendirme ve kaynak akışını kontrol açısından büyük güçlerin rekabetinin odağında yer almaktadır. Balkan ülkelerinin enerji arz ve talebi küresel enerji piyasaları açısından oldukça önemsiz olmakla birlikte Avrupa enerji pazarının kontrolü açısından bölgenin kontrolü stratejik değer taşımaktadır.

Balkanlar'ın enerji jeopolitiğinde öne çıkmasında Avrupa ülkelerinin Rusya'ya bağımlılığı belirleyici olmuştur. AB'nin kaynak çeşitlendirme arayışlarında Balkan coğrafyası yeni transfer güzergâhlarının açılmasının kapısı olarak görülmüştür. AB'nin petrol ve doğal gaz da kaynak çeşitlendirme arayışlarında Balkanlar üzerinden geçen birçok proje geliştirilmiştir. AB bu projelerden bazılarını tam destek verirken bazılarının da gerçekleşmesine de ciddi olarak muhalefet etmiştir.

Soğuk Savaş sonrasında ABD'nin siyasi ve ekonomik desteğiyle açılan ve Avrupa ülkelerinin enerji güvenliğinin sağlanmasını hedefleyen "Doğu-Batı" koridorunun önemli bir parçası Balkanlar'dır. Bu koridorun bir parçası olan Güney Gaz Koridoru'nun açılması sürecinde hem büyük güçler hem de Balkan ülkeleri arasında önemli bir rekabet yaşanmıştır. Doğal gaz tüketimleri şimdilik oldukça düşük olan Balkan ülkelerini kontrol etmek isteyen kaynak sahibi ülkeler böylece Avrupa pazarına açılmayı hedeflemektedir. Öte yandan, Avrupa enerji pazarındaki konumlarını güçlendirmek isteyen bu ülkeler zayıf ekonomileri ve istikrarsız siyasi yapılarıyla Balkan ülkelerinin enerji değer zincirlerini kontrol ederek kendilerine bağımlı hale getirmek istemektedir.

Avrupa ülkelerinin doğal gaz talebi artışı son üç yılda yaşanan toparlamaya rağmen gaz tüketimi 2010 yılındaki oranın altındadır. Bu durumda, Balkan ülkelerinin kısa vadede artan doğal gaz arzına pazar arayışında ön plana çıkmalarında etkili olmuştur. AB'nin, enerji verimliliğinde artışın yanı sıra yenilenebilir enerji yatırımlarının artması ve LNG teknolojisinin gelişmesine bağlı olarak boru gazına olan bağımlılığının giderek azalmakta olması artan doğal gaz arzı için yeni pazar arayışında olan başta Rusya olmak üzere arz ülkelerini Balkan pazarına yönelmeye itmiştir. Balkanlar'ın doğal gaz ticaretinde artan önemi bu bölgeye hitap edecek bir doğal gaz hub oluşturulması gündeme gelmiş olup bu durum Balkan ülkeleri arasında rekabet unsuru olmuştur. Türkiye'nin hub olarak enerji ticaretinde daha güçlü bir konuma gelme stratejisi açısından Balkanlar büyük önem taşıırken Yunanistan ve Bulgaristan başta olmak üzere bölge ülkelerinin de bu yönde girişimleri bulunmaktadır. Büyüyen ekonomileri ve gelişmekte olan enerji alt yapısı ile önümüzdeki dönemde Balkanlar, küresel ve bölgesel enerji ekonomisi açısından daha önemli bir rol üstlenme potansiyeline sahiptir.

Kaynakça

- AERS. (2015). *2014 Energy Agency report: Serbian energy sector report annual and financial report*. Erişim Tarihi: 02.02.2017, <http://www.aers.rs/Files/Izvestaji/Godisnji/Eng/AERS%20Annual%20Report%202014.pdf>
- Arnavutluk İstatistik Enstitüsü (INSTAT). (2016). *Balance of electric power year 2015*. Erişim Tarihi:03.02.2017, http://www.instat.gov.al/media/324708/balance_of_electric_power_2015.pdf
- Balkan Energy. (2015). *Country report on energy business in Serbia*. Erişim Tarihi: 06.02.2017, http://balkanenergy.com/files/Country_report_on_energy_business_in_Serbia_September_2015.pdf

- Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi (BİLGESAM). (Aralık 2014). *Balkanlar ve Türkiye*. İstanbul: Bilge Adamlar Kurulu Raporu, Rapor No: 64.
- BP. (2016). *Energy outlook*. Londra: BP.
- Deitz, L., Stirton, L. & Wright, K. (2007). *The Energy Community of South East Europe: Challenges and obstacles to, Europeanisation*. UK: CCP-Working Paper 08-4.
- DW. (2017). *Putin Türk Akımı ile İlgili Anlaşmayı İmzaladı*. Erişim Tarihi: 10.02.2017, <http://www.dw.com/tr/putin-t%C3%BCrk-ak%C4%B1m%C4%B1-ile-ilgili-anla%C5%9Fmay%C4%B1-imzalad%C4%B1/a-37449456>
- Energy Community. (2016). *Annual implementation report 2015/2016*. Erişim Tarihi: 08.02.2017, https://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME/DOCS/4332394/3D790302C9FD5024E053C92FA8C0D492.pdf
- Energy Community. (t.y.), *Energy Community legal treaty*. Erişim Tarihi: 19.01.2017, https://www.energycommunity.org/portal/page/portal/ENC_HOME/ENERGY_COMMUNITY/Legal/Treaty
- Energy World Mag. (2016). *Romania: natural gas imports will remain at their 2016 level in the next 3 years*. Erişim Tarihi: 05.02.2017, <http://www.energyworldmag.com/23/06/2016/romania-natural-gas-imports-will-remain-at-their-2016-level-in-the-next-3-years/>
- Enerji Günlüğü. (2013). *Burgaz-Dedeğaç Petrol Boru Hattı Projesine Ret*. Erişim Tarihi: 19.01.2017, <http://www.enerjigunlugu.net/icerik/2649/burgazdedeagac-petrol-boru-hatti-projesine-ret.html#.WICz19KLQdU>
- Eurostat.(2016).*New release*. Erişim Tarihi:05.02.2017, <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7150363/8-04022016-AP-EN.pdf/c92466d9-903e-417c-ad76-4c35678113fd>
- Giamouridis, A. & Paloyannis, S. (2011). *Security of gas supply in South Eastern Europe: potential contribution of planned pipelines, LNG, storage*. Oxford: Oxford Institute of Energy Studies.
- Grishin, Y. Y. & Mullayanov, A. S. (2016). European Union and Gas Factor in the Cyprus Issue, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*. 2264-2269.
- Hafner, M. (28.03.2015). *The Southern Gas Corridor and the EU gas security of supply: what's next?* Erişim Tarihi: 13.02.2017, <http://www.naturalgasworld.com/southern-gas-corridor-and-eu-gas-security-of-supply-22688>
- IEA. (2008). *Energy in the Western Balkans: the path to reform and reconstruction*. Fransa: IEA/OECD.
- IEA. (2016a). *Coal information 2016*. Fransa: IEA/OECD.
- IEA. (2016b). *Renewable information 2016*. Fransa: IEA/OECD.
- IEA. (2016c). *Natural gas information 2016*. Fransa: IEA/OECD.

- IEA. (2016d). *Oil information 2016*. Fransa: IEA/OECD.
- IMF. (2016-a). *Albania selected issues*. Washington: IMF Country Report No. 16/143.
- IMF. (2016-b). *Regional economic issues: Central, Eastern, and Southeastern Europe mind the credit gap*. Erişim Tarihi: 11.02.2017, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2015/eur/eng/pdf/REI0515.pdf>
- Institute of Energy for SE Europe (IENE). (2015). *SE Europe energy outlook 2015/2016*. Erişim Tarihi: 11.02.2017, http://www.iene.eu/articlefiles/promotional%20booklet_version%20for%20upload.pdf
- Jeic, Domagoj. (t.y.). *Gas sector in Croatia*. Erişim Tarihi: 20.01.2017, <https://www.energy-community.org/pls/portal/docs/36266.PDF>
- Korybko, Andrew. (03.03.2015). *The future of the Balkans runs through Macedonia (I)*. Erişim Tarihi: 19.01.2017, <http://orientalreview.org/2015/03/03/the-future-of-the-balkans-runs-through-macedonia-i/>
- Kovacevic, Aleksandar. (2017). *Towards a Balkan gas hub: the interplay between pipeline gas, LNG and renewable energy in South East Europe*. Oxford: İngiltere, OIES Paper: NG 115.
- Micco, Pascal De. (2015). *Changing pipelines, shifting strategies: gas in South-Eastern Europe, and the implications for Ukraine*. Belgium: European Parliament.
- NAF. (2014). *Croatia's role in supply and crude oil transit route*. Erişim Tarihi: 20.01.2017, <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/croatias-role-in-supply-and-crude-oil-transit-route-20141114-fin.pdf>
- JANAF. (t.y.). *Janaf system*. Erişim Tarihi: 20.01.2017, <http://www.janaf.hr/oil-pipeline/the-janaf-system/>
- Nelaeva, G. A. & Andrey V. S. (2016). EU-Russia rivalry in the Balkans: linkage, leverage and competition (the case of Serbia). *Romanian Journal of European Affairs*. 16(3), 56-71.
- Oxford Economics. (t.y.). *The economic impact of the Trans-Adriatic Pipeline on Albania: a report for TA*. Erişim Tarihi: 04.02.2017, <http://www.oxfordeconomics.com/Media/Default/economic-impact/economic-impact-home/Economic-Impact-trans-Adriatic-Pipeline.pdf>
- Önsoy, M. & Şebnem U. (2015). The role of Turkey in Western Balkan energy security. *Asia Europe Journal*. 13, 175-192.
- Peeva, P. (2015). Bulgarian-Russian relations in the context of global powers' geopolitical strategies in the Balkans. *International Journal of Arts&Sciences*, 8(4), 537-545.
- Progonati, E. (2015). Rusya'nın Balkanlar Politikası. *Karadeniz Araştırmaları*. 45, 114-115.
- Ralchev, S. (2012). *Energy in the Western Balkans: a strategic overview*. Sofya: Institute for Regional and International Studies.

Risteska, S. (2009). The development of the energy market in the Western Balkans (the case of Macedonia and Croatia). *Analytical*. 2(1), 1-10.

See News Research on Demand. (2010). *Albania gas system*. Erişim Tarihi: 05.02.2017, http://research.seenews.com/wpcontent/uploads/2012/11/Albania_Gas_System.pdf

The Monitor Middle East. (19.05.2016). *TAP İnşaatı Resmen Başladı*. Erişim Tarihi: 20.01.2017. <http://www.themonitormiddleeast.com/tapin-insaatinin-resmi-acilis-toreni-yapildi/>

TP. (Mayıs 2016). *Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu*. Ankara: TP Rapor 4.

Wikipedia. (2015). *Adria LNG*. Erişim Tarihi: 20.01.2017, https://en.wikipedia.org/wiki/Adria_LNG
